

આ પ્રકરણમાં તમે શું શીખશો ?

● પ્રસ્તાવના

12.1 ખ્યાલ અને મહત્વ

12.2 ધંધાકીય પર્યાવરણનાં પરિબળો

(1) આર્થિક પરિબળો

(a) આર્થિક પદ્ધતિ

(b) આર્થિક વિકાસની માત્રા

(c) ક્ષેત્રીય વિકાસ અને આંતરક્ષેત્રીય જોડાણો

(d) રાષ્ટ્રીય આવક અને માથાદીઠ આવક

(e) રાષ્ટ્રીય આવકની વહેંચણી

(f) નાણાકીય નીતિ

(g) રાજકોષીય નીતિ

(h) અન્ય પરિબળો

(2) સામાજિક પરિબળો

(3) સાંસ્કૃતિક પરિબળો

(4) ટેકનોલોજિકલ પરિબળો

(5) રાજકીય પરિબળો

(6) ધારાકીય પરિબળો

12.3 ઉદારીકરણ, ખાનગીકરણ અને વૈશ્વિકીકરણ

12.3.1 ઉદારીકરણ : અર્થ અને અસરો

12.3.2 ખાનગીકરણ : અર્થ-હકારાત્મક અસરો-નકારાત્મક અસરો

12.3.3 વૈશ્વિકીકરણ : અર્થ-હકારાત્મક અસરો-નકારાત્મક અસરો

પ્રસ્તાવના (Introduction)

કોઈપણ ધંધો એ સમાજનાં વિવિધ પરિવર્તનશીલ પરિબળો જેવાં કે, આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, ટેકનોલોજિકલ, રાજકીય, ધારાકીય સાથે કે સમૂહો જેવાં કે ગ્રાહકો, હરીફો, માલ પૂરો પાડનારાઓ, કર્મચારીઓ વગેરે સાથે કોઈને કોઈ રીતે સંકળાયેલાં હોય છે. દા. ત., ધંધો ગ્રાહકોને પેદાશ કે સેવાનું વેચાણ કરે છે. કર્મચારીઓને રોજગારી પૂરી પાડે છે. કાચો માલસામાન વિવિધ પુરવઠાકારો પાસેથી ખરીદે છે. હરીફોની સાથે પોતાની પેદાશ કે સેવાની સતત હરીફાઈ કરે છે વગેરે. આમ, કોઈપણ ધંધો એ સમાજથી અલગ રહીને કાર્ય કરી શકતો નથી. ધંધા ઉપર આસપાસનાં અનેક પરિબળો અસરકર્તા હોય છે. આ પરિબળોના સમૂહને ધંધાકીય પર્યાવરણ (Business Environment) કહે છે. ધંધાકીય પર્યાવરણ વિશે એક બાબત નિશ્ચિત છે કે તે અનિશ્ચિત હોય છે, તેમાં સતત ફેરફાર થતા રહે છે. ધંધાકીય પર્યાવરણના સંદર્ભમાં ત્રણ પ્રકારનાં એકમો જોવા મળે છે : (1) એવાં ધંધાકીય એકમો કે જે બાહ્ય પર્યાવરણનું અનુમાન કરીને અગાઉથી જ જરૂરી ફેરફાર કરે છે. (2) એવાં ધંધાકીય એકમો કે જે બાહ્ય પર્યાવરણના આધારે પોતાના ધંધામાં જરૂરી ફેરફાર કરે છે. (3) એવાં ધંધાકીય એકમો કે જે બાહ્ય પર્યાવરણમાં થતા ફેરફારોને ઝડપથી સ્વીકારી શકતાં નથી.

12.1 અર્થ (Meaning)

આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, ટેકનોલોજિકલ, રાજકીય ધારાકીય વગેરે પરિબળોનો ધંધાકીય પર્યાવરણમાં સમાવેશ થાય છે. આ ઉપરાંત કેટલાંક સમૂહો જેવાં કે, ગ્રાહકો, કર્મચારીઓ, હરીફો, માલ પૂરો પાડનારાઓ વગેરેનો સમાવેશ પણ ધંધાકીય પર્યાવરણમાં થાય છે.

ધંધાકીય પર્યાવરણ એ એવાં પરિબળોનો સમૂહ છે કે જે ધંધામાં નવી તકો અને નવા પડકારોનું સતત સર્જન કરે છે. ધંધાકીય પ્રવૃત્તિના વિવિધ નિર્ણયો લેતી વખતે તેની નોંધ અવશ્ય લેવી પડે છે. ધંધાકીય પર્યાવરણમાં એવાં પરિબળો અને અંકુશોનો સમાવેશ થાય છે કે જેના ઉપર સામાન્ય પરિસ્થિતિમાં કોઈ વ્યક્તિ, પેઢી, સંચાલક કે ઉદ્યોગનું નિયંત્રણ હોતું નથી. પેઢી અને તેના સંચાલકોએ જે તે પર્યાવરણમાં જ કામગીરી કરવી પડે છે. આ પરિબળો સતત રાષ્ટ્રની બદલાતી જતી પરિસ્થિતિમાં બદલાતાં રહે છે અને તે અનુસાર નીતિનું ઘડતર થાય છે.

આમ, ધંધાકીય પર્યાવરણ એ એક એવા પરિબળોનો સમૂહ છે કે જેની અસર ધંધા પર પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે સતત રહેતી હોય છે. આવાં પરિબળો ઉપર સતત નજર રાખવી અને તે પ્રમાણે ધંધાનું સંચાલન કરવું એ સંચાલક માટે અત્યંત જરૂરી છે. ધંધાકીય પર્યાવરણના કારણે અવરોધ પણ સર્જાય છે તેમજ તકો પણ સર્જાય છે. આર્થિક પરિસ્થિતિ, રીતિ રિવાજો, સરકારી અંકુશો, કુદરતી કાચામાલની પ્રાપ્યતા, કર્મચારીઓની પ્રાપ્યતા વિગેરે અવરોધ સર્જે છે. દા.ત., રાજકીય અને અમલદારશાહીના કારણે ભારતમાં ચીન કરતાં ઓછું સીધું વિદેશી રોકાણ આવ્યું છે. બીજી બાજુ ગ્રાહકોની આર્થિક

સ્થિતિ અને પસંદગીના કારણે ભારતમાં એરકન્ડીશનર્સની માગ સતત વધતી જાય છે જેના કારણે ઘણી બધી સ્થાનિક તેમજ બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ તેમનાં વિવિધ મોડલ દ્વારા ભારતીય બજારો સર કરી રહી છે. સારી ટેકનોલોજી, સતત સંશોધનો તથા વિકાસ અને જીવન ધોરણનાં સતત સુધારાને કારણે પેદાશો અને સેવાઓનું વિસ્તરણ અને વૃદ્ધિ થતાં નવી ધંધાકીય તકોનું સર્જન થાય છે.

મહત્વ (Importance) :

(1) **પ્રથમ પ્રવેશનો લાભ :** ધંધાકીય પર્યાવરણના અભ્યાસને કારણે એકમો અગાઉથી ધંધાકીય તકોને ઓળખી શકે છે અને તે અનુસાર પેદાશને બજારમાં મૂકી શકે છે અથવા હયાત પેદાશમાં જરૂરી ફેરફાર કરે છે કે જેથી હરીફો આવી તકનો લાભ લે તે અગાઉ તેઓ પ્રથમ રજૂઆતનો લાભ મેળવી શકે છે. દા.ત., દ્વીચક્રી વાહનોમાં વર્ષો સુધી ભારતમાં સ્કુટરની મહત્વતા સ્વીકારાઈ હતી અને મોટરસાયકલનું વેચાણ ખૂબ જ ઓછું હતું. ભારતની એક સાયકલ બનાવતી કંપનીએ ભવિષ્યમાં મોટરસાયકલની માંગ વધશે તેવું અનુમાન કરીને વિદેશી કંપની સાથે મોટરસાયકલની ટેકનોલોજી માટે સંયોજન કરી ભારતીય બજારમાં મોટરસાયકલ પ્રચલિત કરી. હાલ આ ભારતીય કંપની કેટલાંક કારણોસર વિદેશી કંપની સાથે સંયોજન ધરાવતી નથી છતાં આજે પણ ભારતમાં સૌથી વધુ મોટરસાયકલનું વેચાણ ધરાવે છે.

(2) **સંચાલકોની સંવેદનશીલતા :** ધંધાકીય પર્યાવરણનાં પરિબળોના કારણે સંચાલકો સંચાલનના કાર્ય માટે વધુ સંવેદનશીલ બન્યા છે. દા.ત., ભારતમાં વર્ષો સુધી કેમેરા ઉત્પાદનમાં પહેલો નંબર ધરાવતી કંપનીએ કેમેરા ઉત્પાદન સાથે પ્રિન્ટર અને કોપિયર મશીનનું ઉત્પાદન કરવાનો નિર્ણય લીધો અને પોતાની ઉત્પાદન ક્ષમતાને વધારીને નફાકારકતા વધારવા પ્રયત્નશીલ બની.

(3) **તક ઝડપવી :** કેટલીક વખત ધંધાકીય પર્યાવરણ એવી તકો પૂરી પાડે છે કે જેનો લાભ લેવામાં આવે તો ફાયદો થાય છે. આ માટે પર્યાવરણ સમજવું જરૂરી છે. દા. ત., આંતરરાષ્ટ્રીય બજારમાં કુડ ઓઈલના ભાવ વધતાં પેટ્રોલ અને ડિઝલ સતત મોંઘાં થતાં ગયાં તેથી ઈંધણ કાર્યક્ષમ વાહનોની માંગ વધવા લાગી. ઘણા બધા વાહન ઉત્પાદકોએ પોતાના વાહનમાં લોખંડનો ઉપયોગ ઘટાડી તેની જગ્યાએ વજનમાં હલકા છતાં મજબૂત તેવા ફાઈબર મટીરિયલનો ઉપયોગ વધાર્યો. આમ, વાહન બનાવતી કંપનીઓને બજારમાં વધુ લાભ મળ્યો.

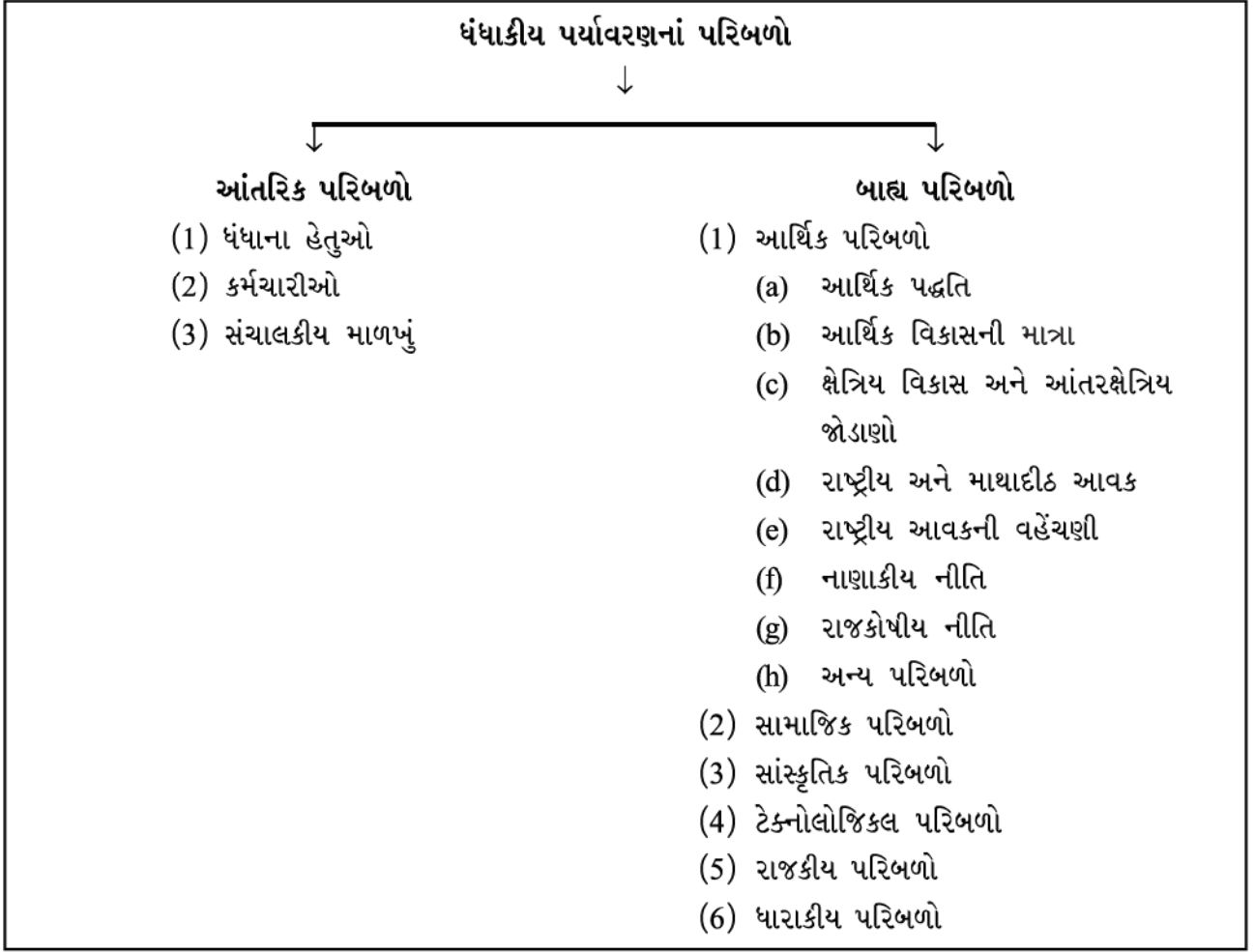
(4) **ભયસ્થાનોની ઓળખ :** સતત બદલાતું ધંધાકીય પર્યાવરણ કેટલાંક ભયસ્થાનો ધરાવે છે. કેટલીક પેદાશો કે સેવાઓને ગ્રાહકો સ્વીકાર કરતા નથી. આવાં ભયસ્થાનોની ઓળખ થવાથી ધંધામાં જરૂરી ફેરફાર ઝડપથી શક્ય બને છે. દા.ત., ભારતમાં રેડિયોની પ્રચલિતતા શરૂઆતનાં વર્ષોમાં ખૂબ સારી હતી પરંતુ રંગીન ટેલિવિઝનના આગમન પછી રેડિયોનું મહત્વ ઘટવા લાગ્યું હતું. રેડિયોની સેવામાં પરિવર્તન લાવવામાં આવ્યું. હાલમાં રેડિયોની સેવા એફ.એમ. (ફ્રીક્વન્સી મોડ્યુલેશન-Frequency Modulation) બેન્ડ દ્વારા પ્રાપ્ય બની છે. એફ. એમ. રેડિયોની વિવિધ ચેનલોના ઉદ્દ્યોષક પોતાને RJ (રેડિયો જોકી-Radio Jockey) કે MJ (મ્યુઝિક જોકી-Music Jockey) તરીકે ઓળખાવે છે અને તેમણે પોતાની ઉદ્દ્યોષણામાં પણ ભારે ફેરફાર કર્યા જે પારંપરિક ઉદ્દ્યોષણાથી જુદા પડે છે અને તેના કારણે ફરીથી એફ.એમ. બેન્ડ રેડિયો તેની વિવિધ ચેનલો દ્વારા પ્રચલિત બન્યો છે.

(5) **નીતિવિષયક નિર્ણયોમાં ઉપયોગી :** કેટલાક નીતિવિષયક નિર્ણયો લેતી વખતે ધંધાકીય પર્યાવરણની સમજ અને વિશ્લેષણ ધંધાર્થીઓને અન્ય ધંધાર્થી કરતાં આગળ મૂકી દે છે. દા. ત., ભારતનો વીમા ઉદ્યોગ. આઝાદી પછી વીમા ઉદ્યોગનું રાષ્ટ્રીયકરણ થયું અને 1991 પછી આર્થિક નીતિઓમાં ફેરફારના ભાગરૂપે ખાનગી ક્ષેત્રે વીમા કંપનીઓનું અસ્તિત્વ પણ સ્વીકારાયું. પછીનાં વર્ષોમાં આવી ખાનગી વીમા કંપનીઓમાં બહુરાષ્ટ્રીય વીમા કંપનીઓનું સીધું વિદેશી રોકાણ (Foreign Direct Investment-FDI) પણ સ્વીકારાયું. આમ, વિવિધ ધંધાકીય ક્ષેત્રો સાથે સંકળાયેલાં ઉદ્યોગગૃહોએ પણ વીમા ક્ષેત્રે કામગીરી શરૂ કરી. આવા સમયે ઉદ્યોગ સાહસિકોએ ખાનગી વીમા કંપનીની સ્થાપના કરી અને તેમાં બહુરાષ્ટ્રીય વીમા કંપનીઓની સીધેસીધી ભાગીદારી પણ મેળવી વીમાના ધંધાના વિકાસ ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત કરેલ છે.

(6) **સતત અભ્યાસ :** ધંધાકીય પર્યાવરણ એ સંચાલકોને સતત નવું શીખવા માટે એક આધાર પૂરો પાડે છે. ધંધાકીય પર્યાવરણના સતત અભ્યાસના કારણે ધંધાનું કદ અને નફો સતત વધતા રહે છે, મૂડી બજારની પરિસ્થિતિ, ધંધાની પેદાશની ભાવી માંગ વગેરે જાણી શકાય છે. જેના કારણે ધંધાકીય એકમ પોતાનું આયોજન નક્કી કરી શકે છે. દા.ત., કમ્પ્યુટર ક્ષેત્રે સતત નવાં સોફ્ટવેર તેમજ હાર્ડવેર શોધાતાં રહે છે તેથી આ ક્ષેત્રમાં રહેલા લોકોએ સતત અભ્યાસ કરતા રહેવું પડે છે અને કમ્પ્યુટર ક્ષેત્રના ધંધાનો વિકાસ ઉત્તરોત્તર વધતો જ રહ્યો છે.

12.2 ધંધાકીય પર્યાવરણનાં પરિબળો (Factors Affecting Business Environment)

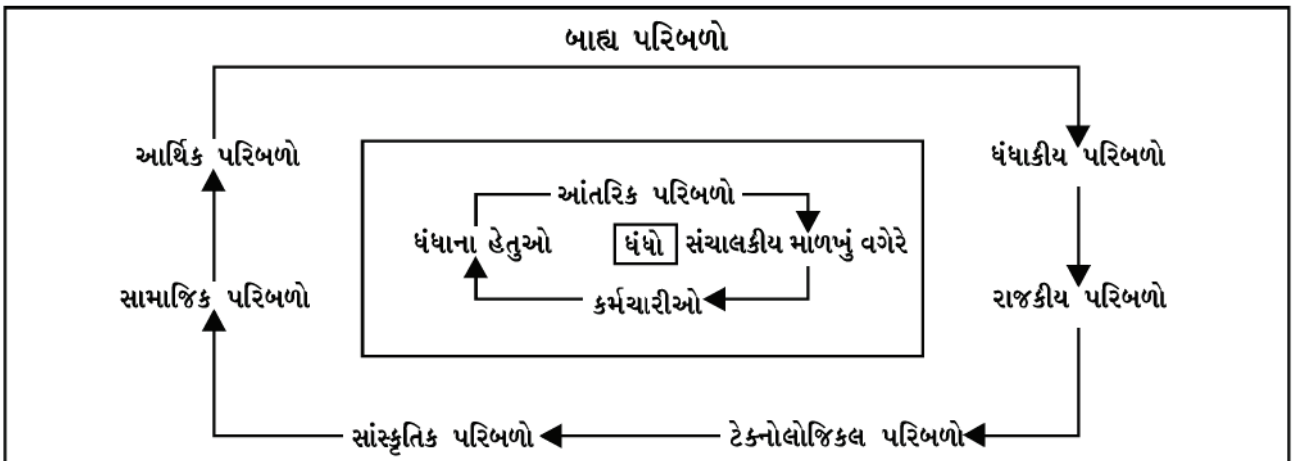
ધંધાકીય પર્યાવરણનાં પરિબળોને નીચે આકૃતિમાં દર્શાવ્યા મુજબ મુખ્ય બે ભાગમાં વહેંચી શકાય :

(1) **આંતરિક પરિબળો (Internal Factors)** : ધંધાકીય પર્યાવરણનાં આંતરિક પરિબળો એટલે એવાં ધંધાકીય પરિબળો કે જેના ઉપર મોટા ભાગે સંચાલકોનો કાબુ હોય છે. આવાં પરિબળોમાં જરૂરિયાત મુજબ ફેરફાર સંચાલક કરી શકે છે. દા.ત., ધંધાના હેતુઓ, કર્મચારીઓ, સંચાલકીય માળખું વગેરે.

(2) **બાહ્ય પરિબળો (External Factors)** : એવાં ધંધાકીય પરિબળો કે જેના ઉપર સંચાલકોનો મોટાભાગે કાબુ હોતો નથી. આવાં પરિબળો અનુસાર ધંધામાં જરૂરી ફેરફાર કરવા પડે છે. આ પરિબળોને આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, ટેકનોલોજિકલ, રાજકીય, ધારાકીય વગેરે ભાગોમાં વહેંચી શકાય.

ધંધાકીય પર્યાવરણને અસરકર્તા પરિબળોને આકૃતિમાં નીચે મુજબ દર્શાવી શકાય :

(1) **આર્થિક પરિબલો (Economic Factors) :** કોઈપણ સમાજ કે દેશમાં ધંધાકીય નિર્ણયો ઉપર જે તે સમાજની કે દેશની આર્થિક ખાસિયતો કે મર્યાદાઓ સીધી રીતે અસર કરે છે. ધંધાના વિકાસની કક્ષા અને ધંધાના વિકાસનું સ્વરૂપ મોટાભાગે આર્થિક બાબતો ઉપર વિશેષ આધારિત હોય છે જેમાં નીચેના મુદ્દાઓનો સમાવેશ થાય છે.

(a) **આર્થિક પદ્ધતિ (Economic System) :** જે તે દેશની આર્થિક પ્રવૃત્તિનું બંધારણ અને દિશા નક્કી કરવામાં આર્થિક પદ્ધતિ ખૂબ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. જો મૂડીવાદી (Capitalist) આર્થિક પદ્ધતિ અમલમાં હોય તો તેનો સીધો અર્થ ‘મુક્ત વેપાર’ (Free Trade)ની નીતિ છે. જેમાં ઉત્પાદકોને આર્થિક પ્રવૃત્તિના સંદર્ભમાં સઘળા નિર્ણય લેવાનો અધિકાર છે. જે ધંધા માટે પ્રેરણાદાયી બને છે. મૂડીવાદી આર્થિક પદ્ધતિમાં સરકારની દખલગીરી પ્રમાણમાં ઘણી ઓછી હોય છે. તેથી વિપરીત ‘સમાજવાદી’ (Socialist) આર્થિક પદ્ધતિમાં મોટાભાગના નિર્ણયો સરકારને આધીન હોવાથી વ્યક્તિગત પ્રોત્સાહન નામશેષ હોય છે. ભારતે ‘મિશ્ર અર્થતંત્ર’ (Mixed Economy) અપનાવેલ છે જેમાં કેટલાંક ક્ષેત્રમાં ધંધાકીય સ્વાતંત્ર્ય જોવા મળે છે તો કેટલાંક ક્ષેત્રોમાં સરકારનું પ્રભુત્વ જોવા મળે છે. આમ, આર્થિક પદ્ધતિ જે તે દેશમાં ધંધાકીય માળખું નક્કી કરવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે.

(b) **આર્થિક વિકાસની માત્રા (Degree of Economic Development) :** દેશ આર્થિક દૃષ્ટિએ વિકસિત (Developed) છે, વિકાસશીલ (Developing) છે કે અલ્પવિકસિત (Underdeveloped) છે તે પ્રશ્નનો ઉત્તર તે દેશના ધંધાકીય ક્ષેત્રની સાનુકૂળતા કે પ્રતિકૂળતા દર્શાવે છે. વિકસિત દેશ એટલે એવો દેશ કે જેમાં રાષ્ટ્રની કુલ આવક અને માથાદીઠ આવકનું પ્રમાણ ઊંચું હોય, પ્રાપ્ય સાધનોનો મહત્તમ વિકાસ થયો હોય. આ સઘળી બાબતો વેપાર ઉદ્યોગના ઝડપી વિકાસ અને વૃદ્ધિને પ્રેરક છે. વિકાસશીલ દેશ એટલે એવો દેશ કે જેમાં રાષ્ટ્રીય આવક અને માથાદીઠ આવક સતત વધવાનું વલણ હોય, પ્રાપ્ય સાધન સંપત્તિનો ઉપયોગ વધતો જતો હોય, લોકોના જીવનધોરણમાં સતત વધારો થતો હોય. અહીં ધંધાકીય તકો મહત્તમ પ્રમાણમાં સંભવિત હોય છે. આવા દેશોમાં સામાજિક માળખામાં પણ પરિવર્તન આવતું હોય છે જે વેપાર ધંધા માટે સાનુકૂળ વાતાવરણ સર્જે છે. અલ્પવિકસિત દેશોમાં આવકનું પાસુ ખૂબ નબળું હોય છે અને તેનો વૃદ્ધિ દર પણ નબળો હોય છે જે ધંધાકીય વિકાસની તકોને નબળી બનાવે છે. પ્રાપ્ય સાધનસંપત્તિનો ઉપયોગ પૂરેપૂરો થતો નથી. આમ, એકંદરે આર્થિક વિકાસની પરિસ્થિતિ ધંધાકીય વિકાસને અવરોધે છે.

(c) **ક્ષેત્રીય વિકાસ અને આંતરક્ષેત્રીય જોડાણો (Sectoral Growth and Intersectoral Combinations) :** દેશના વિકાસમાં કૃષિ ક્ષેત્ર, ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર અને સેવા ક્ષેત્ર ચાવીરૂપ ભૂમિકા ભજવે છે.

દેશમાં કૃષિ ક્ષેત્રનું પ્રભુત્વ છે તેમ ત્યારે કહી શકાય કે જ્યારે મોટા ભાગનાં લોકો કૃષિ ક્ષેત્રમાંથી રોજગારી મેળવતા હોય, કૃષિ ક્ષેત્રના વિકાસથી કુલ વિકાસમાં વધારો થતો હોય. કૃષિ ક્ષેત્રના પ્રભુત્વના કારણે રાષ્ટ્રની ઘણીખરી શક્તિ પ્રાથમિક બાબતોમાં ખર્ચાય છે. આવું થવાથી સ્વતંત્ર ઉદ્યોગધંધાના વિકાસ માટેનું વલણ ધીમું હોય છે.

ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રમાં ખનિજ સંપત્તિનું ખનન અને તે ખનિજનો અન્ય વસ્તુઓના ઉત્પાદનમાં ઉપયોગ થાય છે. ભૌતિક ચીજવસ્તુઓના ઉત્પાદન સાથે વધુ માનવશક્તિ જોડાયેલી હોય છે. શોધખોળ અને નવિનીકરણની પ્રક્રિયાને સતત વેગ મળે છે જે ધંધાકીય વિકાસની તક વધારે છે.

સેવા ક્ષેત્રમાં આર્થિક અને સામાજિક સેવાઓનો સમાવેશ થાય છે. વાહનવ્યવહાર, બેન્કિંગ, પ્રવાસન, શિક્ષણ, આરોગ્ય વગેરેનો વિકાસ થાય તો તેના કારણે ધંધાકીય રોકાણની સંભાવના વધે છે. તેટલા અંશે વિકાસની સંભાવના ખૂબ વધી જાય છે. જેમ લોકો ધીમે ધીમે કૃષિ ક્ષેત્રમાંથી ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર અને સેવા ક્ષેત્ર તરફ વળતા જાય તેમ ધંધાકીય તકો વધતી જાય છે. વળી, કોઈપણ સમાજના વિકાસમાં બધાં ક્ષેત્રો સંયુક્ત રીતે જોડાઈને વિકાસનો દર વધારે છે. દા.ત., ખેતીને સમૃદ્ધ કરવા માટે ખાતર, સારું બિયારણ, યાંત્રિકીકરણ વગેરેની માગ વધે છે. આ સાધનો કૃષિ ક્ષેત્રે પહોંચાડવા માટે આનુષંગિક સેવાઓની જરૂર પડે છે.

આમ ખેતી, ઉદ્યોગ અને સેવા ક્ષેત્ર એકબીજા ઉપર આધારીત બને છે અને એક ક્ષેત્રનો વિકાસ એ બીજા ક્ષેત્રના વિકાસ માટે જવાબદાર બને છે. આમ, ક્ષેત્રીય ફેરફારો ધંધાઉદ્યોગ માટે સાનુકૂળ વાતાવરણનું નિર્માણ કરે છે.

(d) **રાષ્ટ્રીય આવક અને માથાદીઠ આવક (National Income and Per Capita Income) :** રાષ્ટ્રીય આવકમાં વધારો એ ધંધાકીય એકમ માટે સાનુકૂળતા સર્જે છે. જે પ્રમાણમાં આવક વધે તે પ્રમાણમાં જો વસ્તી ન વધે એટલે કે આવકનો વધવાનો દર વસ્તીના વધવાના દર કરતાં વધુ હોય તો માથાદીઠ આવક વધે છે. રાષ્ટ્રીય આવક અને માથાદીઠ આવક વધતાં જીવન જરૂરિયાતની અને અન્ય ચીજવસ્તુઓ અને સેવાની માગ વધે છે જે

ધંધા માટે હકારાત્મક પરિબળ છે. આવક વધતાં ઉચ્ચ ગુણવત્તાયુક્ત માંગ વધે છે. દા.ત., મોજશોખની વસ્તુઓ, બ્રાન્ડેડ કપડાં વગેરે.

(e) **રાષ્ટ્રીય આવકની વહેંચણી (Distribution of National Income)** : રાષ્ટ્રીય આવકની વહેંચણી એ સમાજના જુદાજુદા વર્ગો વચ્ચેની આર્થિક ભેદરેખા સ્પષ્ટ કરે છે. જેમ રાષ્ટ્રીય આવકની વહેંચણી અસમાન તેમ સગવડ વધારતી અને પ્રતિષ્ઠામૂલ્ય ધરાવતી વસ્તુઓ અને સેવાની માંગમાં વધારો થાય છે. રાષ્ટ્રીય આવકની વહેંચણીમાં થતાં પરિવર્તનો પણ વસ્તુઓ અને સેવાની માંગને અસર કરે છે.

(f) **નાણાકીય નીતિ (Monetary Policy)** : નાણાકીય નીતિમાં વ્યાજના દરોમાં ફેરફાર, ફુગાવાનો દર, શાખ સર્જન, શાખ પ્રાપ્યતા વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. દા.ત., મકાન માટેની લોનના વ્યાજના દરોમાં ઘટાડો થવાના કારણે મકાનોની માંગ વધે છે અને આ સાથે સંકળાયેલા અન્ય ઉદ્યોગો જેવા કે સીમેન્ટ, સ્ટીલ, ફર્નિચર, રેતી, કપચી, ઇંટો વગેરેની માંગમાં પણ વધારો થાય છે.

(g) **રાજકોષીય નીતિ (Fiscal Policy)** : રાજકોષીય નીતિ કરવેરાના માળખા અને સરકારી ખર્ચ સાથે સંકળાયેલી છે. રાજકોષીય નીતિના મુખ્ય હેતુઓ નીચે મુજબ હોય છે :

(i) સાધન-સંપત્તિનો મહત્તમ ઉપયોગ કરવો. (ii) ઝડપી વિકાસ માટે સાધન-સંપત્તિની શ્રેષ્ઠતમ ફાળવણી કરવી. (iii) આવકની વહેંચણીમાં શક્ય હોય તેટલી સમાનતા લાવવી. (iv) ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓની કિંમતમાં સ્થિરતા લાવવી.

રાજકોષીય નીતિનાં બે મહત્વનાં પાસાં જોવા મળે છે : (i) કરવેરાનું માળખું વ્યક્તિને, એકમને અને સમગ્ર ઉદ્યોગને કેવી રીતે અસરકારક થાય છે. (ii) સરકારી ખર્ચના કારણે આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ ઉપર કેટલી અસર થાય છે.

(h) **અન્ય પરિબળો (Other Factors)** : અન્ય પરિબળો જેવાં કે કાચો માલ અને તેનો પુરવઠો, યંત્રસામગ્રી, નાણાકીય સગવડો, માનવશક્તિ અને ઉત્પાદકતા વગેરે પણ ધંધાકીય પર્યાવરણનાં અગત્યનાં આર્થિક પરિબળો છે જે ધંધા પર સકારાત્મક કે નકારાત્મક અસર સર્જે છે.

(2) **સામાજિક પરિબળો (Social Factors)** : કોઈપણ ધંધાકીય પ્રવૃત્તિનું સર્જન, વૃદ્ધિ અને અંત સમાજમાં જ આવે છે. ધંધાકીય પ્રવૃત્તિને સમાજથી અલગ કરીને વિચારવાનું શક્ય નથી. સમાજ એટલે માનવ સમુદાય, સામાજિક સંસ્થાઓ, સામાજિક પરંપરાઓ વગેરે. સમાજ સતત ગતિશીલ હોય છે માટે લોકોની સમાજમાં રહેવાની રીતભાત, જીવનશૈલી કાયમ માટે એકસરખી રહી શકે નહીં તેથી તેમાં આવતાં પરિવર્તનો ધંધાકીય પર્યાવરણને પણ અસર કરે છે.

સમાજમાં રહેતા લોકોની માન્યતા, જીવનનો અભિગમ ક્યારેય એકસરખા હોઈ શકે નહીં. મોટા ભાગના લોકો તેમના વિકાસને લગતા નિર્ણયોમાં તેમની માન્યતા અને રીતિ-રિવાજોને પ્રાધાન્ય આપે છે. કઈ આર્થિક પ્રવૃત્તિ કરવી ? કેટલા પ્રમાણમાં કરવી ? કેવી રીતે કરવી ? વગેરે નિર્ણયોમાં તેમના ધર્મ, જ્ઞાતિ, સંપ્રદાય, આપ્તજનોનું વર્તુળ વગેરે અસરકર્તા હોય છે.

જે દેશોમાં સામાજિક સંસ્થાઓનું પ્રભુત્વ છે ત્યાં આવું વલણ વધારે જોવા મળે છે. આપણા સમાજમાં પણ કેટલાક ખાસ પ્રકારના ધંધાઓ સાથે જ્ઞાતિ અને સામાજિક જૂથ સંકળાયેલાં છે.

એકંદરે સામાજિક બંધનોથી જે વર્ગ જેટલા પ્રમાણમાં મુક્ત કે અલિપ્ત રહે છે તે વર્ગમાં વિકાસની માત્રા અન્ય જૂથો કરતાં થોડી વધુ હોય છે અને વિકાસનું સ્વરૂપ વધુ હોય છે. આવો વર્ગ નવી વિચારસરણીને આવકારે છે તેથી ત્યાં ધંધાકીય પ્રવૃત્તિને તેટલા પ્રમાણમાં ઉત્તેજન મળે છે.

(3) **સાંસ્કૃતિક પરિબળો (Cultural Factors)** : સમાજનાં સાંસ્કૃતિક પરિબળો પણ ધંધાકીય પ્રવૃત્તિઓને અસર કરે છે. આવાં પરિબળોમાં પરંપરાઓ, રીતરિવાજો, રહેણી-કરણીની માન્યતાઓ, ટેવો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે જે એકમોની નિર્ણય પ્રક્રિયાને અસર કરે છે.

ધંધાના સંચાલકો દ્વારા ઘણી વખત સાંસ્કૃતિક પરિબળોને અવગણવામાં આવે છે તેથી વ્યૂહરચનાઓ નિષ્ફળ જવાનું જોખમ વધે છે. સુદૃઢ સંચાલકો દ્વારા ઉત્પાદિત થયેલી ઘણી બધી પેદાશો સાંસ્કૃતિક પરિબળોની ઉપેક્ષાના કારણે બજારમાં નિષ્ફળતા મેળવે છે. સામા પક્ષે ઘણી બધી પેદાશો આર્થિક રીતે સ્વીકાર્ય ન હોવા છતાં સાંસ્કૃતિક પરિબળોના સ્વીકારના કારણે સફળતા મેળવે છે.

સાંસ્કૃતિક પરિબળો સતત પરિવર્તનશીલ હોય છે અને આ પરિવર્તન તબક્કાવાર અને સ્થિર રીતે ચાલતાં રહે છે.

(4) ટેકનોલોજિકલ પરિબળો (Technological Factors) : ટેકનોલોજિકલ પરિબળોમાં ક્યા પ્રકારની ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરવો તેનો સમાવેશ થાય છે. કઈ પ્રકારની ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ કરી વસ્તુ કે સેવાનું ઉત્પાદન કરવું તેમજ વસ્તુ કે સેવામાં ક્યા પ્રકારની ટેકનોલોજી આપવી કે જેથી વસ્તુ કે સેવાનો ઉપયોગ વધુ ને વધુ લોકો સરળ રીતે કરી શકે. ટેકનોલોજિકલ પરિબળોમાં બહુ ઝડપથી પરિવર્તન થઈ રહ્યું છે જે માટે દેશની અંદર થતાં સંશોધનો કે વિકાસ અથવા વિદેશોમાંથી સીધેસીધી થતી આયાત જવાબદાર હોય છે. ભારતમાં એક તબક્કે યંત્રોનો ઓછો ઉપયોગ કરી વધુ રોજગારી ઊભી કરવી જોઈએ તેવી બાબત સ્વીકારાઈ હતી પરંતુ ઉદાર ઔદ્યોગિક નીતિના ભાગરૂપે એવું સ્વીકારાયું કે યંત્રોનો મહત્તમ ઉપયોગ કરવો જોઈએ. અત્યારે ઘણા ઉદ્યોગો યંત્રમાનવ (Robot)નો ઉપયોગ પણ ગુણવત્તાયુક્ત, જથ્થાબંધ અને સતત ઉત્પાદન માટે કરે છે. સામાન્ય લોકો બેન્કની સેવાઓનો લાભ વધુ મેળવી શકે તે માટે લગભગ બધીજ બેન્કોએ ઈ-બેન્કીંગ (E-Banking) અને એમ-બેન્કીંગ (M-Banking)નો લાભ પોતાના ગ્રાહકોને તેઓ સમજી શકે અને તેનો સરળતાપૂર્વક ઉપયોગ કરી શકે તે પ્રમાણે આપ્યો છે. ઈ-બેન્કીંગની સેવાનો લાભ ઈન્ટરનેટ કનેક્શન ધરાવતા કોમ્પ્યુટર દ્વારા અને ઈન્ટરનેટ કનેક્શન ધરાવતા સ્માર્ટ મોબાઈલ ફોનથી એમ-બેન્કીંગ દ્વારા પૂરી પાડે છે.

(5) રાજકીય પરિબળો (Political Factors) : સરકાર સાથે સંકળાયેલાં પરિબળો અને જે પક્ષની સરકાર હોય તેની આર્થિક વિચારધારા સાથે સંકળાયેલાં પરિબળોને રાજકીય પરિબળો કહે છે. ક્યા રાજકીય પક્ષની સરકાર છે, સરકારનું ઉદ્યોગો પ્રત્યેનું વલણ, હિત ધરાવતાં જુથો દ્વારા થતો પ્રચાર, કાયદાઓ બનાવવામાં અને તેનો અમલ કરવામાં સરકારની સક્રિયતા, રાજકીય પક્ષોની પોતાની વિચારધારાઓ વગેરેનો સમાવેશ રાજકીય પરિબળોમાં થાય છે. દા.ત. પશ્ચિમ બંગાળમાં ટાટા ગ્રુપની ટાટા મોટર્સ કંપનીની 'નેનો' મોટરકારના પ્રોજેક્ટ માટે પ્રચંડ વિરોધ થતાં ટાટા ગ્રુપે પોતાનો પ્લાન્ટ ખસેડવાનો નિર્ણય લીધો ત્યારે ગુજરાત સરકારે ટાટા મોટર્સને આ જ પ્રોજેક્ટ માટે ઘણાં બધાં પ્રોત્સાહનો પૂરાં પાડવાની શરતે સાણંદ નજીક પ્લાન્ટની સ્થાપના કરવા આમંત્રણ આપ્યું હતું જે ટાટા કંપનીએ સ્વીકારતાં, ગુજરાત સરકાર ઉદ્યોગ સાહસિકોને ઉદારતાપૂર્વક સ્વીકારે છે તેવું વાતાવરણ ઉભું થયું હતું જેના કારણે ગુજરાતનો ઔદ્યોગિક વિકાસદર ઝડપથી વધ્યો હતો.

(6) ધારાકીય પરિબળો (Legal Factors) : ધારાકીય પરિબળો એટલે સંસદ કે વિધાનસભા દ્વારા પસાર કરાયેલા કાયદા, ધંધાકીય એકમોએ સંસદ કે વિધાનસભા દ્વારા પસાર કરાયેલા કાયદાનું પાલન કરવાનું ફરજિયાત છે.

કોઈ પણ ધંધાકીય પ્રવૃત્તિ વાસ્તવમાં સમગ્ર સમાજના વિકાસ માટે છે. સમાજના વિકાસને વેગ મળે, કલ્યાણકારી પ્રવૃત્તિઓમાં વધારો થાય તેવા હેતુઓથી ધંધાકીય પ્રવૃત્તિઓ આકાર ધારણ કરે છે. ધંધાના વિકાસ અને સમાજ કલ્યાણને પ્રત્યક્ષ સંબંધ છે. તેથી જ ધંધાના વિકાસને વેગ મળે અને તેનાં સારાં પરિણામોની સમાજમાં મહત્તમ વહેંચણી થાય. તેનાં માઠાં પરિણામો સમાજે ભોગવવાં ન પડે તે માટે સરકાર સજાગ હોય છે. ધંધાકીય નિયમન માટે વિવિધ કાયદાઓ પસાર કરવામાં આવ્યા છે જેવા કે, ઔદ્યોગિક વિકાસ અને નિયમન ધારો-1951 (Industrial Development and Regulation Act-1951), આવશ્યક ચીજ વસ્તુઓનો ધારો-1955 (Essential Commodities Act-1955), ટ્રેડ માર્ક ધારો-1999 (Trademark Act-1999), પ્રમાણભૂત વજન અને માપ ધારો-1976 (Standard of Weights and Measures Act-1976), ગ્રાહક સુરક્ષા ધારો-1986 (Consumer Protection Act-1986) વગેરે.

સમયની જરૂરીયાત અનુસાર જુના કાયદામાં સુધારા કરવામાં આવે છે અથવા ઘણી વખત તે નાબુદ પણ કરવામાં આવે છે. ઈજારાશાહી અને પ્રતિબંધક વેપાર ધારો-1969 (Monopolies and Restrictive Trade Practices Act-1969) રદ કરીને 2002 થી અમલમાં આવેલ Competition Act ના કારણે ઘણી ભારતીય કંપનીઓ પોતાનું કદ વૈશ્વિક ધારાધોરણો અનુસાર વધારી શકી છે.

12.3 ઉદારીકરણ, ખાનગીકરણ અને વૈશ્વિકીકરણ (Liberalisation, Privatisation and Globalization)

ભારત સ્વતંત્ર થયા પછી મિશ્ર અર્થતંત્રની પદ્ધતિ સ્વીકારવામાં આવી પરંતુ તેમાં સંજોગો અનુસાર વારંવાર ફેરફારો કરવામાં આવ્યા. જોઈએ તેવાં પરિણામો ન મળવાના કારણે 1991ના જુલાઈ માસ પછી ભારતીય અર્થતંત્રમાં ઉદારીકરણ, ખાનગીકરણ અને વૈશ્વિકીકરણનો તબક્કો શરૂ થયો.

12.3.1 ઉદારીકરણ (Liberalisation) :

અર્થ : 1947 થી 1991 સુધીનો સમયગાળો ભારતમાં વ્યાપાર ઉદ્યોગો માટે અંકુશીત વાતાવરણનો રહ્યો. ઉદારીકરણને સરળ શબ્દોમાં સમજવું હોય તો એમ કહી શકાય કે વ્યાપાર ધંધા માટે અંકુશીત અર્થકારણનો માર્ગ છોડી તેને મુક્તિના માર્ગ ઉપર પ્રગતિ કરવાનો પ્રયત્ન. 1991ના જુલાઈ માસ સુધી ધંધાકીય અર્થવ્યવસ્થા ઉપર વિવિધ પ્રકારનાં બંધનો અથવા પ્રતિબંધો મુક્યાં હતાં. ઉદારીકરણની નવી વ્યવસ્થાના ભાગરૂપે ભારત સરકારે આ અંકુશને ક્રમશઃ હળવા બનાવવાની શરૂઆત કરી. કેટલાંક ક્ષેત્રોમાં અંકુશોને સંપૂર્ણપણે અથવા મહદઅંશે નાબુદ કરવામાં આવ્યા.

ઉદારીકરણની અસરો :

(1) ભારતીય ઉદ્યોગોમાં પરદેશના મૂડીરોકાણ ઉપર પ્રતિબંધ હતો જે હટાવવામાં આવ્યો અને પરદેશી ધંધાર્થીઓ કે રોકાણકારોએ ભારતીય ઉદ્યોગોમાં રોકાણ કરવું હોય તો તે માટેની મહત્તમ મર્યાદા વધારવામાં આવી છે. પરદેશી ધંધાર્થીઓ અને રોકાણકારોને આકર્ષવા માટે તેમને વિવિધ પ્રકારના આર્થિક અને બિનઆર્થિક પ્રોત્સાહનો અને વિવિધ પ્રકારની આર્થિક છુટછાટો પણ આપવામાં આવી રહી છે.

(2) ભારતમાં વધુ વિદેશી રોકાણ શેરબજાર ક્ષેત્રે આવી શકે તે માટે શેરબજારોની શેર ખરીદ વેચાણની પ્રક્રિયા સંપૂર્ણ પારદર્શી બનાવવા વિવિધ પ્રકારનાં પગલાં લેવાયાં. શેરના ભૌતિક સ્વરૂપને ઇલેક્ટ્રોનિક સ્વરૂપમાં એટલે કે ડીમેટ (Dematerialisation-DEMAT) સ્વરૂપમાં ફેરવી શકાય છે. શેરબજારોમાં શેરની લે-વેચ, તેની ડીલીવરી તથા શેરના ખરીદ સમયે રકમની ચૂકવણી કે વેચાણ સમયે વેચાણની રકમ મેળવવાની વિધિ વધુ પારદર્શી અને આંતરરાષ્ટ્રીય માપદંડો અનુસારની બનાવવામાં આવી.

(3) સરકારે કરમાળખાને વધુ સરળ તથા પારદર્શી બનાવવા માટે પગલાં લેવાનાં શરૂ કર્યાં. વેચાણવેરો, આબકારી જકાત વગેરેની સરળીકરણની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ. કરમાળખામાં પણ નિયંત્રણો હળવાં કરવામાં આવ્યાં. 1 જુલાઈ 2017 થી ભારત સરકારે વસ્તુઓ અને સેવાઓ કર (Goods and Services Tax - GST) લાગુ કરેલ છે જે કરમાળખાને પારદર્શક બનાવવાની દિશામાં અત્યંત મહત્વનું પગલું છે.

(4) ભારતમાં ચલણ-રૂપિયાને નવી સંજ્ઞા ‘₹’ આપવામાં આવી. ભારતીય રૂપિયાને કેટલીક શરતોને આધીન મુક્ત કરવામાં આવ્યો છે.

(5) ભારતમાંથી પરવાનારાજની લગભગ નાબુદી કરવામાં આવી છે. ઉદારીકરણ પહેલાં લગભગ મોટા ભાગના ઉદ્યોગો પરવાના આધારીત હતા અને હવે ઉદારીકરણના ભાગરૂપે વર્તમાનમાં આ પ્રમાણ નહીવત છે.

(6) ભારતમાંથી નિકાસો વધે તે માટે સંકલિત પ્રયાસો કરવામાં આવી રહ્યા છે. ભારતીય ઉદ્યોગોને નિકાસ માટે હાલમાં વિવિધ પ્રોત્સાહનો પૂરાં પાડવામાં આવી રહ્યાં છે. આયાત જકાતોના દરમાં પણ ઘટાડો થયો છે.

(7) વિદેશી હુંડીયામણની પરિસ્થિતિ ભારત માટે સુધરતાં હાલમાં વિદેશ વિનિમય સંચાલન ધારો (Foreign Exchange Management Act-FEMA) અસ્તિત્વમાં છે અને જુનો કાયદો-વિદેશી વિનિમય નિયંત્રણ ધારો (Foreign Exchange Regulation Act-FERA) ને રદ કરવામાં આવ્યો છે. કાયદાના નામથી જ એવું સમજાય છે કે હવે વિદેશી હુંડીયામણનો પ્રવાહ આપણા દેશના વ્યાપાર ધંધાના વિકાસ માટે મળે તે રીતે સંચાલન કરવાનું છે. વિદેશી હુંડીયામણ પર પ્રતિબંધનો હવે પ્રશ્ન રહેતો નથી.

(8) ઈજારાશાહી પ્રતિબંધક વ્યાપાર ધારાની ઘણી બધી કલમોમાં ફેરફાર કરી ઘણા બધા પ્રતિબંધો હળવા કરાયા છે કે નાબુદ કરાયા છે. હજુ પણ અનિચ્છનીય વ્યાપારવૃત્તિનાં નિયંત્રણો વિધાયક સ્વરૂપે ચાલુ રાખવામાં આવ્યાં છે.

(9) રીઝર્વ બેન્ક ઓફ ઇન્ડિયાએ ભારતમાં બેન્કોને થાપણો પર અને ધિરાણ પરનો વ્યાજનો દર નક્કી કરવા માટે કેટલિક શરતોને આધીન હાલમાં સ્વતંત્રતા આપી છે કે જે અગાઉ મળતી ન હતી.

(10) વસ્તુઓ અને સેવાની આયાત હવે વધુ સરળ બની છે અને તેની ચૂકવણી વિદેશી હુંડીયામણમાં કરવી પણ સરળ બની છે ભારતીય નાગરીકોને વિદેશોમાં હરવા ફરવા માટે; પોતાનાં બાળકોને વિદેશમાં ભણાવવા માટે કે વિદેશોમાં મિલકતોની ખરીદી કે રોકાણ માટે વિદેશી હુંડીયામણની પ્રાપ્યતા કેટલીક શરતોને આધીન સરળ બની છે.

ઉપરોક્ત બાબતો એવું સાબિત કરે છે કે ભારતીય અર્થતંત્ર અંકુશોની હારમાળામાંથી ઉદારીકરણનાં સોપાનો તરફ ખૂબ ઝડપથી આગળ વધી રહેલ છે.

12.3.2 ખાનગીકરણ (Privatisation) :

અર્થ (Meaning) : ખાનગીકરણ એટલે જાહેરસાહસોની માલિકી અને સંચાલન ઉપરનો અંકુશ ખાનગી ક્ષેત્રનાં એકમો અથવા કંપનીને આપવો એટલે કે જાહેર સાહસોનું સંચાલન અને માલિકી ખાનગી એકમોને સોંપવાની પ્રક્રિયા.

ખ્યાલ (Concept) : આઝાદી પછી અર્થતંત્રના કેટલાક હેતુઓને સિદ્ધ કરવા જાહેર ક્ષેત્ર બહુ મહત્વનો ભાગ ભજવશે તેવું અપેક્ષિત હતું. જાહેર ક્ષેત્ર અર્થતંત્રના વિકાસ માટે માળખાગત સુવિધાઓનું સર્જન અને ચાવીરૂપ ઉદ્યોગો વિકાસ કરશે. આઝાદી પછીના શરૂઆતના સમયમાં ખાનગી ક્ષેત્ર જ્યાં આગળ અપેક્ષિત વળતર ના મળે ત્યાં મૂડીરોકાણ કરવા તૈયાર ન હતું. સરકારે જાહેર ક્ષેત્રના વિકાસ દ્વારા માળખાગત સુવિધાઓનું સર્જન કરવાનું શરૂ કર્યું અને અર્થતંત્રમાં જરૂરી માલસામાન અને સેવાઓનું ઉત્પાદન જાહેર ક્ષેત્ર દ્વારા શરૂ થયું. પંચવર્ષીય યોજનાઓમાં પણ જાહેર ક્ષેત્રને ખૂબ મહત્વ આપવામાં આવ્યું હતું.

1991 પછીનાં વર્ષોમાં આર્થિક નીતિના ભાગરૂપે ખાનગીકરણ પણ સ્વીકારાયું જેના કારણે જાહેર ક્ષેત્રની ભૂમિકામાં ફેરફાર થયો. સતત નુકશાન કરતા જાહેર ક્ષેત્રમાં માળખાગત ફેરફારો શરૂ થયા અને કેટલાંક જાહેર ક્ષેત્ર બંધ કરાયાં. ઘણાં બધાં જાહેર ક્ષેત્રની ઈકિવટી મૂડીમાં જાહેર જનતાને ભાગ અપાયો છે. ખાનગી ઉદ્યોગોને તે વેચવામાં આવ્યા જેને ખાનગીકરણની પ્રક્રિયા કહેવામાં આવે છે. જાહેર ક્ષેત્રનાં એકમો પોતાની મૂડીનો કેટલાક ભાગ જાહેર જનતાને ખરીદવા માટેની ઓફર કરે તેને વિમૂડીકરણ કે મૂડીવિનિવેશ (Disinvestment) કહે છે. ભારત સરકારે આ માટે ખાસ અલગ મંત્રાલય શરૂ કર્યું છે.

સરકારે પોતાનું વધુ ધ્યાન શિક્ષણ અને માળખાગત સુવિધાઓ ઊભી કરવા તરફ આપવાનું શરૂ કર્યું. જાહેર ક્ષેત્રો દ્વારા સતત વધતી બિનકાર્યક્ષમતાને કારણે અંદાજીત લક્ષ્યો પૂરા થતા ન હતા તે પણ એક અતિ મહત્વનું કારણ હતું.

જાહેર ક્ષેત્રની બિનકાર્યક્ષમતાનાં ઘણાં કારણો હતાં જેવાં કે (1) અમલદારશાહી (2) જૂની ટેકનોલોજી (3) લાંચરૂશ્વતનું વધતું પ્રમાણ (4) જવાબદારીનો અભાવ (5) કર્મચારી યુનિયનોનો સતત વધતો જતો પ્રભાવ (6) રાજકીય દબલગીરી વગેરે.

ખાનગીકરણની હકારાત્મક અસરો : (1) કાર્યક્ષમતામાં વધારો (2) રાજકીય દબલગીરીનો અભાવ (3) ગુણવત્તાયુક્ત વસ્તુ કે સેવા (4) વ્યવસ્થિત માર્કેટિંગ (5) અત્યાધુનિક ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ (6) જવાબદારીનાં ધોરણોની સ્થાપના અને તેનો અમલ (7) હરિફાઈના વાતાવરણનું સર્જન (8) નવી શોધખોળનો લાભ (9) સર્જનાત્મકતા અને નવીનતાનો લાભ (10) ઉત્પાદનનાં સાધનોનો મહત્તમ ઉપયોગ (11) માળખાગત સુવિધાઓનું સર્જન વગેરે.

ખાનગીકરણની નકારાત્મક અસરો : (1) કર્મચારીઓનું શોષણ (2) ઉચ્ચ સંચાલકો દ્વારા સત્તાનો દુરઉપયોગ (3) આવક અને સંપત્તિની અસમાન વહેંચણી (4) કર્મચારીઓને નોકરીની સલામતીનો અભાવ (5) નફાને વધુ પ્રાથમિકતા (6) ગ્રાહકોનું શોષણ વગેરે.

ખાનગીકરણની નકારાત્મક અસરો હોવા છતાં હાલના સમયમાં ખાનગીકરણને વધુ મહત્વ સરકાર દ્વારા આપવામાં આવ્યું છે. ઘણાં બધાં જાહેર ક્ષેત્રોનાં એકમો સરકારે ખાનગી ક્ષેત્રને સોંપ્યાં છે. ઘણાં બધાં એકમોમાં હજુ 51 % કે વધુ ઈકિવટી મૂડી સરકાર દ્વારા ધારણ કરાયેલી છે પરંતુ સરકારે જાહેર જનતાને પોતાની પાસે રહેલા શેર પૈકી કેટલાક શેરો વેચ્યા છે અને હજુ પણ શેર વેચવાની નીતિ ચાલુ છે.

આમ 1951 થી 1991નો સમયગાળો જાહેર ક્ષેત્ર માટે ખૂબ મહત્વનો રહ્યો હતો પરંતુ 1991 પછી તેમનું મહત્વ ખાનગીકરણને કારણે સતત ઘટી રહ્યું છે અને ખાનગી ક્ષેત્ર અર્થતંત્રમાં પોતાનું મહત્વ વધારી રહ્યું છે.

12.3.3 વૈશ્વિકીકરણ (Globalisation) :

અર્થ : જ્યારે કોઈ પણ દેશ વિદેશી કંપનીઓને પોતાના દેશમાં ધંધો કરવાની મંજૂરી આપે અને પોતાના દેશની કંપનીઓને વિદેશોમાં ધંધો કરવાની મંજૂરી આપે તો તેને વૈશ્વિકીકરણ કહેવાય.

ખ્યાલ : પહેલાના સમયમાં દરેક દેશ પોતાના ધંધા ઉદ્યોગોને વિદેશી હરીફાઈ સામે રક્ષણ આપવાની નીતિ સ્વીકારતો હતો અને માટે વૈશ્વિકીકરણની નીતિ ઓછી સ્વીકાર્ય હતી. શરૂઆતમાં વિકસીત દેશોની કંપનીઓએ બીજા દેશોમાં વેપાર કરવાની શરૂઆત કરી અને પછી વિકસીત દેશોએ બીજા દેશોની કંપનીઓને પણ પોતાના દેશમાં ધંધો કરવાની પરવાનગી આપી. આથી વૈશ્વિકીકરણની શરૂઆત થઈ અને પછી વિકાસશીલ દેશો પણ આ પ્રક્રિયામાં જોડાયા. વૈશ્વિકીકરણ એ હકીકતમાં દ્વીમાર્ગીય પ્રક્રિયા છે. જે દેશમાં બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓને ધંધો કરવા મંજૂરી

મળે છે તે દેશમાં રહેલી કંપનીઓને પણ વિદેશોમાં ધંધો કરવાની મંજૂરી મળે છે. આમ દેશના ધંધા-ઉદ્યોગોનું આંતરરાષ્ટ્રીયકરણ થતું જોવા મળે છે.

સમગ્ર વિશ્વના ધંધાઉદ્યોગોનો વિકાસ થાય તે માટે વૈશ્વિક ધોરણે એક વ્યવસ્થાતંત્રની રચના જરૂરી બની અને વિશ્વ વ્યાપાર સંગઠન (World Trade Organisation-WTO)નું સ્વપ્ન સાકાર થયું. આ સંગઠન સમગ્ર વિશ્વમાં ધંધાઉદ્યોગોનો વિકાસ થાય તે માટે પ્રયત્નશીલ છે. આ સંગઠન પોતાના સભ્ય દેશોના વૈશ્વિકીકરણના માર્ગમાં આવતા અવરોધોને દૂર કરવાના પ્રયત્નો કરે છે. ભારત આ સંગઠનમાં સ્થાપના થઈ ત્યારથી જ સભ્ય છે તેથી વૈશ્વિકીકરણની પ્રક્રિયા ભારતમાં થોડી વધુ સરળ બની.

વૈશ્વિકીકરણની નીતિ સ્વીકારવાના ભાગરૂપે ભારતે વેપાર અને ટેરીફ અંગેનો સામાન્ય કરાર (General Agreement on Trade and Tariff-GATT)નો પણ સ્વીકાર કર્યો અને વિદેશી પેદાશો કે સેવાઓની દેશની અંદર આયાત કરવાની મંજૂરી કેટલીક શરતોને આધીન રહીને આપી. સેવા ક્ષેત્રના અતિ ઝડપી વિકાસ માટે વૈશ્વિકીકરણ જવાબદાર બન્યું છે. બેન્કિંગ, વીમો, પરિવહન, સંદેશાવ્યવહાર ક્ષેત્રે દેશની રાજકીય સરહદની મર્યાદાઓ દૂર થાય છે અને કંપનીઓ આવી સેવાઓ વિશ્વના મોટા ભાગના દેશો સુધી પહોંચાડી શકી છે. એટલે કે સમગ્ર વિશ્વ એક ગામડું (Global Village) બનેલ છે. વિશ્વનું ગ્રાહકબજાર વિકાસ પામતું જાય છે અને હવે ભારત પણ આ વ્યવસ્થાનો મહત્ત્વનો ભાગ બનતું જાય છે.

વૈશ્વિકીકરણની હકારાત્મક અસરો : (1) મોટા પાયા પર ઉત્પાદન શક્ય બને છે. (2) હરીફાઈમાં વધારો થવાથી ગ્રાહકોના હક્કનું રક્ષણ થાય છે. (3) ગ્રાહકોને નવતર અને પરવડી શકે તેવી ટેકનોલોજી પ્રાપ્ત થાય છે. (4) ગુણવત્તાવાળી વસ્તુ કે સેવાની કિંમતમાં ઘટાડો થતાં વધુ ગ્રાહકો તેનો ઉપયોગ કરી શકે છે. (5) રોજગારીની તકોનું સર્જન થાય છે. (6) દેશમાં માળખાગત સુવિધાઓનું સર્જન ઝડપી બને છે. (7) શિક્ષણનું મહત્ત્વ વધતાં દેશમાં શિક્ષણનું પ્રમાણ વધે છે. (8) નવા ઉદ્યોગોની સ્થાપના સરળ બને છે. (9) સમગ્ર વિશ્વ એક ગામડું બનતું જાય છે. (10) સરકારી અમલદારશાહી અને તુમારશાહીમાંથી મુક્તિ મળે છે.

વૈશ્વિકીકરણની નકારાત્મક અસરો : (1) બજાર વ્યવસ્થાપનનું કાર્ય મુશ્કેલ બને છે અને ખર્ચમાં વધારો થાય છે. (2) મોજશોખની વસ્તુઓ અને સેવાઓનું ઉત્પાદન અને વેચાણ જીવન જરૂરીયાતની ચીજવસ્તુઓ અને સેવાઓના ભોગે વધતું જાય છે. (3) લોકોની માનસિકતામાં ધીમો સુધારો નવા પ્રશ્નો સર્જે છે. (4) એક દેશ કે ઉપખંડ કે ખંડની આર્થિક સ્થિતિની અસર અન્ય દેશો ઉપર ઝડપથી થાય છે. (5) આવક અને સંપત્તિની અસમાનતામાં વધારો થતો જોવા મળે છે. (6) સતત હરીફાઈને કારણે ઘણી વખત નીતિમત્તાનો ભોગ લેવાય છે. (7) મોટું કદ ધરાવતાં એકમોને વધુ લાભ મળતા જાય છે અને નાના કદનાં એકમો અસ્તિત્વનો સંઘર્ષ કરે છે. (8) શિક્ષણનો વ્યાપ વિકાસના વ્યાપના પ્રમાણમાં ધીમો રહે તો કર્મચારીઓ સ્પર્ધાત્મક રીતે નબળા પુરવાર થાય છે. (9) બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓ પોતે જે દેશમાંથી શરૂ થઈ હોય તે દેશ પ્રત્યે સામાન્ય રીતે વધુ વફાદાર રહેતી જોવામાં આવે છે. (10) વૈશ્વિક સામ્રાજ્ય ધરાવતી કંપનીઓ જે તે દેશની આર્થિક નીતિ પોતાની કંપનીને વધુ અનુકૂળ થાય તે રીતે તે દેશના રાજકીય પક્ષો સાથે ગોઠવણ કરતી હોય છે.

આ પ્રકરણમાં તમે શું શીખ્યા ?

અર્થ : ધંધાકીય પર્યાવરણમાં આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, ટેકનોલોજિકલ, રાજકીય, ધારાકીય વગેરે પરિબલોનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉપરાંત કેટલાક સમૂહો જેવા કે ગ્રાહકો, કર્મચારીઓ, હરીફો, માલ પૂરો પાડનારાઓ વગેરેનો સમાવેશ પણ ધંધાકીય પર્યાવરણમાં થાય છે.

મહત્ત્વ : (1) પ્રથમ પ્રવેશનો લાભ (2) સંચાલકોની સંવેદનશીલતા (3) તક ઝડપવી (4) ભયસ્થાનોની ઓળખ (5) નીતિ વિષયક નિર્ણયોમાં ઉપયોગી (6) સતત અભ્યાસ.

ધંધાકીય પર્યાવરણનાં પરિબલો : (1) આંતરિક પરિબલો (2) બાહ્ય પરિબલો.

(1) આંતરિક પરિબલો : (1) ધંધાના હેતુઓ (2) કર્મચારીઓ (3) સંચાલકીય માળખું વગેરે.

(2) બાહ્ય પરિબલો : (1) આર્થિક પરિબલો (a) આર્થિક પદ્ધતિ (b) આર્થિક વિકાસની માત્રા (c) ક્ષેત્રીય વિકાસ અને આંતરક્ષેત્રીય જોડાણો (d) રાષ્ટ્રીય આવક અને માથાદીઠ આવક (e) રાષ્ટ્રીય આવકની વહેંચણી (f) નાણાકીય નીતિ (g) રાજકીય નીતિ (h) અન્ય પરિબલો.

(2) સામાજિક પરિબળો (3) સાંસ્કૃતિક પરિબળો (4) ટેકનોલોજિકલ પરિબળો (5) રાજકીય પરિબળો (6) ધારાકીય પરિબળો.

ઉદારીકરણ : વ્યાપાર ધંધા માટે અંકુશિત અર્થકારણનો માર્ગ છોડી તેને મુક્તિના માર્ગ ઉપર પ્રગતિ કરાવવાનો પ્રયત્ન એટલે ઉદારીકરણ.

ઉદારીકરણની અસરો : (1) ભારતીય ઉદ્યોગોમાં પરદેશનું મૂડી રોકાણ સ્વીકાર્ય (2) શેરબજારોમાં શેરની લે-વેચ અને ડીલિવરી અને ચૂકવણીની વ્યવસ્થામાં પારદર્શિતા (3) સરળ કરમાળખું (4) ભારતીય ચલણને નવી સંજ્ઞા '₹' અને શરતી મુક્તિ (5) પરવાના રાજની લગભગ નાબૂદી (6) નિકાસો વધારવા સંકલિત પ્રયત્નો (7) વિદેશી હૂંડીયામણને લગતા કાયદામાં ભારે ફેરફાર (8) ઈજારાશાહી પ્રતિબંધક વ્યાપાર ધારામાં ફેરફાર (9) બેંકોને વ્યાજનો દર નક્કી કરવામાં શરતી સ્વાધીનતા (10) વસ્તુઓ અને સેવાની સરળ આયાત.

ખાનગીકરણ : જાહેર સાહસોની માલિકી અને સંચાલન ઉપરનો અંકુશ ખાનગી ક્ષેત્રનાં એકમો અથવા કંપનીને આપવો એટલે કે જાહેર સાહસોનું સંચાલન અને માલિકી ખાનગી એકમોને સોંપવાની પ્રક્રિયા એટલે ખાનગીકરણ.

ખાનગીકરણની હકારાત્મક અસરો : (1) કાર્યક્ષમતામાં વધારો (2) રાજકીય દબલગીરીનો અભાવ (3) ગુણવત્તાયુક્ત વસ્તુ કે સેવા (4) વ્યવસ્થિત માર્કેટિંગ (5) અત્યાધુનિક ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ (6) જવાબદારીનાં ધોરણોની સ્થાપના (7) હરીફાઈયુક્ત વાતાવરણનું સર્જન (8) નવી શોધખોળનો લાભ (9) સર્જનાત્મકતા અને નવીનતાનો લાભ (10) ઉત્પાદનનાં સાધનોનો મહત્તમ ઉપયોગ (11) માળખાગત સુવિધાઓનું સર્જન વગેરે.

ખાનગીકરણની નકારાત્મક અસરો : (1) કર્મચારીઓનું શોષણ (2) ઉચ્ચ સંચાલકો દ્વારા સત્તાનો દુરુપયોગ (3) આવક અને સંપત્તિની અસમાન વહેંચણી (4) કર્મચારીઓને નોકરીની સલામતીનો અભાવ (5) નફાને વધુ પ્રાથમિકતા (6) ગ્રાહકોનું શોષણ વગેરે.

વૈશ્વિકીકરણ : જ્યારે કોઈપણ દેશ, વિદેશી કંપનીઓને પોતાના દેશમાં ધંધો કરવાની મંજૂરી આપે અને પોતાના દેશની કંપનીઓને વિદેશોમાં ધંધો કરવાની મંજૂરી આપે તો તેને વૈશ્વિકીકરણ થયું કહેવાય.

વૈશ્વિકીકરણની હકારાત્મક અસરો : (1) મોટા પાયા પર ઉત્પાદન (2) હરીફાઈમાં વધારો (3) નવતર અને પરવડી શકે તેવી ટેકનોલોજી (4) ગુણવત્તાવાળી વસ્તુ કે સેવાની કિંમતમાં ઘટાડો (5) રોજગારીમાં વધારો (6) માળખાગત સેવાઓનો વિકાસ (7) શિક્ષણનું વધતું પ્રમાણ (8) નવા ઉદ્યોગોની સ્થાપના (9) વિશ્વ એક ગામડું (10) અમલદારશાહી અને તુમારશાહીમાંથી મુક્તિ.

વૈશ્વિકીકરણની નકારાત્મક અસરો : (1) બજાર વ્યવસ્થાપન ખર્ચમાં વધારો (2) મોજશોખની વસ્તુઓનું વધતું ઉત્પાદન (3) માનસિકતામાં ધીમો સુધારો (4) એક દેશની આર્થિક સ્થિતિની અસર અન્ય દેશો પર થાય છે (5) આવક અને સંપત્તિની અસમાનતા વધે છે (6) નીતિમત્તાનો ભંગ (7) મોટું કદ ધરાવતાં એકમોને વધુ લાભ (8) શિક્ષણનો ઓછો વ્યાપ (9) બહુરાષ્ટ્રીય કંપનીઓની ઓછી વફાદારી (10) રાજકીય પક્ષો સાથે ગોઠવણ.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબનો સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી લખો :

(1) ઔદ્યોગિક વિકાસ અને નિયમન ધારો કયા વર્ષમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યો ?

(A) 1951

(B) 1955

(C) 1969

(D) 1986

(2) આવશ્યક ચીજવસ્તુઓનો ધારો કયા વર્ષમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યો ?

(A) 1951

(B) 1955

(C) 1969

(D) 1986

- (3) ટ્રેડ માર્ક ધારો કયા વર્ષમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યો ?
 (A) 1951 (B) 1955 (C) 1999 (D) 1986
- (4) પ્રમાણભૂત વજન અને માપધારો કયા વર્ષમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યો ?
 (A) 1951 (B) 1955 (C) 1976 (D) 1986
- (5) ગ્રાહક સુરક્ષા ધારો કયા વર્ષમાં અસ્તિત્વમાં આવ્યો ?
 (A) 1951 (B) 1955 (C) 1969 (D) 1986
- (6) ભારતમાં ઉદારીકરણ, ખાનગીકરણ અને વૈશ્વિકીકરણની શરૂઆત કયા વર્ષથી થઈ ?
 (A) 1951 (B) 1991 (C) 2001 (D) 2011
- (7) ભારતીય ચલણ-રૂપિયાને કઈ સંજ્ઞા આપવામાં આવી છે ?
 (A) Rupees (B) Rs. (C) ₹ (D) ¥
- (8) વિદેશી હૂડિયામણ માટે ભારતમાં હાલ કયો કાયદો અસ્તિત્વમાં છે ?
 (A) FERA (B) FECA (C) FESA (D) FEMA
- (9) નીચેના વિકલ્પો પૈકી કયો લાભ ખાનગીકરણનો નથી ?
 (A) કાર્યક્ષમતામાં વધારો (B) રાજકીય દબલગીરીનો અભાવ
 (C) કર્મચારીઓનું શોષણ (D) આધુનિક ટેકનોલોજીનો ઉપયોગ
- (10) નીચેના વિકલ્પો પૈકી કયો લાભ ખાનગીકરણનો છે ?
 (A) ઉચ્ચ સંચાલકો દ્વારા સત્તાનો દુરુપયોગ (B) આવક અને સંપત્તિની અસમાન વહેંચણી
 (C) ગ્રાહકોનું શોષણ (D) ગુણવત્તાયુક્ત વસ્તુ કે સેવાનું ઉત્પાદન

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ લખો :

- (1) ધંધાકીય પર્યાવરણ સાથે સંકળાયેલ પરિબળોનાં માત્ર નામ આપો.
 (2) ધંધાકીય પર્યાવરણ સાથે સંકળાયેલ જૂથોનાં માત્ર નામ આપો.
 (3) ધંધાકીય પરિબળોને મુખ્યત્વે કયા બે ભાગમાં વહેંચી શકાય છે ?
 (4) ધંધાકીય પર્યાવરણનાં આંતરિક પરિબળોનાં માત્ર નામ આપો.
 (5) માથાદીઠ આવકમાં ક્યારે વધારો થઈ શકે ?
 (6) નાણાકીય નીતિમાં કઈ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે ?
 (7) રાજકોષીય નીતિ કઈ બાબતો સાથે સંકળાયેલી છે ?
 (8) સાંસ્કૃતિક પરિબળોમાં કઈ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે ?
 (9) ગ્રાહકો સમજી શકે અને સરળતાપૂર્વક ઉપયોગ કરી શકે તે માટે બેંકોએ શેની શરૂઆત કરી છે ?
 (10) 'ઈ-બેન્કિંગ' અને 'એમ-બેન્કિંગ'ની સેવાનો લાભ લેવા માટે શું જરૂરી છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ લખો :

- (1) ધંધાકીય પર્યાવરણનો અર્થ આપી તેને અસરકર્તા પરિબળોની માત્ર યાદી બનાવો.
 (2) ધંધાકીય પર્યાવરણનો સતત અભ્યાસ કેમ જરૂરી છે ?

- (3) ધંધાકીય પર્યાવરણને અસરકર્તા આર્થિક પરિબળોનો અર્થ આપી તેમાં સમાવિષ્ટ બાબતોની માત્ર યાદી બનાવો.
- (4) ધંધાકીય પર્યાવરણનાં સામાજિક પરિબળો વિશે જણાવો.
- (5) ધંધાકીય પર્યાવરણનાં રાજકીય પરિબળો એટલે શું ?
- (6) ઉદારીકરણનો અર્થ સમજાવો.
- (7) ખાનગીકરણ એટલે શું ?
- (8) વૈશ્વિકીકરણ કેમ મહત્વનું છે ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ લખો :

- (1) ધંધાકીય પર્યાવરણનો અર્થ સમજાવી તેનું મહત્વ સ્પષ્ટ કરો.
- (2) ધંધાકીય પર્યાવરણને અસરકર્તા આર્થિક પરિબળોનો અર્થ આપી તે વિશે સવિસ્તાર જણાવો.
- (3) ધંધાકીય પર્યાવરણને અસરકર્તા સામાજિક પરિબળો અને સાંસ્કૃતિક પરિબળો વિશે નોંધ લખો.
- (4) ઉદારીકરણ એટલે શું ? ઉદારીકરણના ભાગરૂપે ભારતમાં કયાં પગલાં ભરવામાં આવ્યાં છે ?
- (5) ખાનગીકરણ એટલે શું ? તેની અસરો જણાવો.

5. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ લખો :

- (1) ધંધાકીય પર્યાવરણનો અર્થ આપી તેનો અભ્યાસ કેમ અત્યંત જરૂરી છે તે જણાવો.
- (2) ‘ધંધાકીય પર્યાવરણથી તકો પણ સર્જાય છે અને અવરોધો પણ સર્જાય છે.’ સમજાવો.
- (3) ધંધાકીય પર્યાવરણને અસરકર્તા ટેકનોલોજિકલ પરિબળો, રાજકીય પરિબળો અને ધારાકીય પરિબળો વિશે જણાવો.
- (4) ખાનગીકરણ એટલે શું ? ભારતમાં ખાનગીકરણના ઉદ્ભવ વિશે જણાવી તેના દ્વારા ભારતીય અર્થતંત્રને મળેલા લાભો વિશે જણાવો.
- (5) વૈશ્વિકીકરણનો અર્થ આપી તેના વિશે વિસ્તારપૂર્વક જણાવો.
- (6) વૈશ્વિકીકરણની ભારતીય અર્થતંત્ર પર ઉદ્ભવેલ હકારાત્મક અને નકારાત્મક અસરો વિશે તમારા પ્રતિભાવ આપો.

